

PRELIMS 2026 • SUBJECT SAMPLE

ગુજરાતનો સંપૂર્ણ ઇતહાસ અને સાંસ્કૃતિક વારસો

Gujarat History & Cultural Heritage

૨૦ પાનાંનો સેમ્પલ • 20 Pages

● **Complete Course**

8 Subjects • 500+ Pages

● **Latest Syllabus**

GPSC Prelims 2026

● **Instant Download**

PDF • Lifetime Access

Get the FULL course today

Rs.299 ~~Rs.4,999~~

SAVE 94% • Limited Time Offer

WhatsApp: +91 9409658027

jobpdfbookacademy.in/gpsc-rocket

BUY NOW

rzp.io/rzp/gpsc-rocket-2026

PAPER - 1 GENERAL STUDIES - પરીક્ષાલક્ષી ઊંડાણપૂર્વકનું
સંકલન :

GPSC Class 1 & 2 Prelims 2026: ગુજરાતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વારસો (મેગા હેન્ડબુક)

Paper-1 General Studies - પરીક્ષાલક્ષી ઊંડાણપૂર્વકનું સંકલન: આધુનિક ટ્રેન્ડ મુજબ 100% સચોટ માર્ગદર્શિકા

WRITTEN BY

JOBPDFBOOK ACADEMY

JOBPDFBOOK ACADEMY

First Edition · 2026

GPSC Class 1 & 2 Prelims 2026: ગુજરાતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક વારસો (મેગા હેન્ડબુક)

Copyright © 2026 JOBPDFBOOK ACADEMY

Published by JOBPDFBOOK ACADEMY

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed,
or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

First Edition · 2026 · JOBPDFBOOK ACADEMY

વિષય-સૂચિ

01	પ્રકરણ ૧: ગુજરાતનો પરિચય અને ભૌગોલિક પશ્ચાદભૂ	14	પ્રકરણ ૧૪: ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રવાદ અને સત્યાગ્રહ
02	પ્રકરણ ૨: ગુજરાતની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ	15	પ્રકરણ ૧૫: દેશી રજવાડાં અને રજવાડાઓનું વિલીનીકરણ
03	પ્રકરણ ૩: સિંધુ ખીણની સભ્યતા અને ગુજરાત (હડપ્પન સંસ્કૃતિ)	16	પ્રકરણ ૧૬: મહાગુજરાત આંદોલન અને સ્થાપના
04	પ્રકરણ ૪: પૌરાણિક ઇતિહાસ અને મૌર્ય શાસન	17	પ્રકરણ ૧૭: ગુજરાતની સ્થાપત્ય કલા (UNESCO હેરિટેજ સ્પેશિયલ)
05	પ્રકરણ ૫: અનુ-મૌર્ય કાળ: ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત વંશ	18	પ્રકરણ ૧૮: ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો: મેળાઓ અને તહેવારો
06	પ્રકરણ ૬: મૈત્રક વંશ અને વલ્મી વિદ્યાપીઠ	19	પ્રકરણ ૧૯: લોકનૃત્યો, સંગીત અને નાટ્યકલા
07	પ્રકરણ ૭: અનુ-મૈત્રક કાળ અને ચાવડા વંશ	20	પ્રકરણ ૨૦: ગુજરાતી સાહિત્ય: મધ્યકાળથી અર્વાચીન
08	પ્રકરણ ૮: સોલંકી વંશ: ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ	21	પ્રકરણ ૨૧: ચિત્રકલા, હસ્તકલા અને GI Tags
09	પ્રકરણ ૯: વાઘેલા વંશ અને રાજપૂત યુગનો અંત	22	પ્રકરણ ૨૨: ગુજરાતના સંતો, મહાનુભાવો અને સમાજ સુધારકો
10	પ્રકરણ ૧૦: ગુજરાત સલ્તનત: સ્વતંત્ર મુસ્લિમ શાસન	23	પ્રકરણ ૨૩: GPSC ફેક્ટશીટ: વન-લાઇનર અને ડેટા
11	પ્રકરણ ૧૧: મુઘલ શાસન અને ગુજરાત	24	પ્રકરણ ૨૪: પાછલા વર્ષોના પ્રશ્નપત્રોનું વિશ્લેષણ (PYQs)
12	પ્રકરણ ૧૨: મરાઠા યુગ અને ગાયકવાડી શાસન	25	પ્રકરણ ૨૫: રિવિઝન માઇન્ડ મેપ્સ અને મેમરી ટ્રિક્સ
13	પ્રકરણ ૧૩: બ્રિટિશ હકુમત અને ૧૮૫૭નો સંગ્રામ		

CHAPTER

01

પ્રકરણ ૧: ગુજરાતનો પરિચય અને ભૌગોલિક પશ્ચાદભૂ

ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને ઐતિહાસિક ઓળખની આ પ્રકરણમાં સચોટ સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧: ગુજરાતનો પરિચય અને ભૌગોલિક પશ્ચાદભૂ

ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું ગુજરાત રાજ્ય માત્ર ૬.૧૯% ભૌગોલિક વિસ્તાર ધરાવવા છતાં દેશના દરિયાઈ વ્યાપારમાં ૨૦% થી વધુનો ફાળો આપે છે. શું તમે જાણો છો કે હડપ્પીય સંસ્કૃતિથી લઈને આધુનિક કાળ સુધી, ગુજરાતના ભૌગોલિક સ્થાન અને તેના ૧,૬૦૦ કિમી લાંબા દરિયાકિનારાએ જ તેના ઇતિહાસની દિશા બદલી છે? આ પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતની એ ઐતિહાસિક સફરની શરૂઆત કરીશું જે તેના ભૌગોલિક મૂળ અને પ્રાચીન ઓળખ સાથે જોડાયેલી છે.

KEY TAKEAWAY

ગુજરાત અને ગુર્જરા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેની ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિ સમજવી • લાટ, આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર જેવા પ્રાચીન ભૌગોલિક વિભાગોનું પરીક્ષાલક્ષી વિશ્લેષણ • ગુજરાતની ભૌગોલિક સીમાઓ અને પ્રાકૃતિક વિભાગોની ઇતિહાસ પર પડતી અસરો જાણવી • સિંધુ ખીણની સભ્યતાથી લઈને મૈત્રક કાળ સુધીની મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક સમયરેખાનો અભ્યાસ • પરીક્ષા લક્ષી નકશા-આધારિત તથ્યો અને વિધાનવાળા પ્રશ્નો માટેની વ્યૂહરચના તૈયાર કરવી.

૧. ગુજરાત નામની ઉત્પત્તિ અને ઐતિહાસિક સફર

'ગુજરાત' શબ્દનો ઇતિહાસ અત્યંત રસપ્રદ છે. પ્રાચીન કાળમાં આ પ્રદેશ માટે કોઈ એક ચોક્કસ નામ પ્રચલિત નહોતું. 'ગુજરાત' શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ 'ગુર્જરા' (ગુર્જરો દ્વારા રક્ષિત ભૂમિ) પરથી ઉતરી આવ્યો છે. ઇતિહાસકારોના મતે, છઠ્ઠી શતાબ્દી દરમિયાન પશ્ચિમ ભારતમાં 'ગુર્જર' જાતિનું શાસન સ્થપાયું હતું, જેના પરથી પ્રદેશનું નામ ગુર્જરદેશ અથવા ગુર્જરા પડ્યું.

રસપ્રદ તથ્ય એ છે કે મધ્યકાલીન કૃતિઓમાં સૌ પ્રથમવાર 'ગુજરાત' શબ્દનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. અબુ ઝૈદ જેવા અરબ મુસાફરો અને અલ-બિરુનીના લખાણોમાં 'ગુજરાત' કે 'ગુર્જર' સંદર્ભો જોવા મળે છે. રાજશેખરની કૃતિઓ અને ત્યારબાદ હેમચંદ્રાચાર્યના 'દ્રયાશ્રય' કાવ્યમાં આ પ્રદેશની અસ્મિતાના બીજ રોપાયેલા જોવા મળે છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ગુજરાતનો ઉલ્લેખ

આબુરાસ (૧૨૩૩ AD): પલ્હણ દ્વારા રચિત આ કૃતિમાં 'ગુજરાત' શબ્દનો પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ મળે છે.

કાન્હડે પ્રબંધ: પદ્મનાભ દ્વારા રચિત આ ગ્રંથમાં ગુજરાતના પ્રાદેશિક ગૌરવની વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે.

જૈન સાહિત્ય: પ્રભાસ પાટણ અને ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) જેવા સ્થળોના વર્ણનો દ્વારા ગુજરાતની આર્થિક સમૃદ્ધિનું ચિત્ર મળે છે.

NOTE

GPSC ની પરીક્ષામાં અવારનવાર વિધાન પૂછાય છે કે 'ગુજરાત' નામ કયા કાળમાં સ્થિર થયું? યાદ રાખો કે સોલંકી કાળ (સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના સમય) દરમિયાન 'ગુર્જર' ઓળખ વધુ દ્રઢ બની હતી.

Case Study: ગુર્જર પ્રતિહારો અને પ્રદેશનું નામીકરણ

ભિન્નમાલ (વર્તમાન રાજસ્થાનની સરહદે) ને પોતાની રાજધાની બનાવીને શાસન કરનાર ગુર્જર પ્રતિહારોએ ઉત્તર ગુજરાતના ભાગો પર પ્રભુત્વ જમાવ્યું હતું. ચીની પ્રવાસી યુએન સંગે (Hiuen Tsang) તેના પ્રવાસવર્ણન 'સી-યુ-કી'માં આ પ્રદેશને 'ક્યુ-ચે-લો' (Ku-che-lo) તરીકે ઓળખાવ્યો છે, જે 'ગુર્જર'નું ચીની લિવ્યંતરણ છે. આ બાબત સાબિત કરે છે કે ૭મી સદી સુધીમાં આ ભૌગોલિક ઓળખ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વીકૃત બની ચૂકી હતી.

૨. પ્રાચીન પ્રદેશો: લાટ, આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર

પ્રાચીન ગુજરાત મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત હતું: લાટ, આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર. આ ત્રણેય પ્રદેશોની પોતાની વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય ઓળખ હતી.

આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત)

આનર્ત પ્રદેશ એટલે હાલનું ઉત્તર ગુજરાત. પુરાણો અનુસાર શર્યાતીના પુત્ર 'આનર્ત'ના નામ પરથી આ પ્રદેશનું નામ પડ્યું છે. જેની રાજધાની 'કુશસ્થળી' (વર્તમાન વડનગર પાસે અથવા જૂની દ્વારકા) હોવાનું મનાય છે. રુદ્રદામાના જૂનાગઢ શિલાલેખમાં પણ 'આનર્ત' અને 'સુરાષ્ટ્ર'નો અલગ-અલગ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, જે દર્શાવે છે કે આ બંને ભિન્ન વહીવટી એકમો હતા.

સુરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર)

ગ્રીક ભૂગોળવેત્તાઓ પ્લીની અને ટોલેમીએ તેને 'સૌરાસ્ટ્રીન' (Surastrene) તરીકે ઓળખાવ્યું છે. 'સુરાષ્ટ્ર' એટલે કે સુંદર રાષ્ટ્ર. આ પ્રદેશ મૌર્ય કાળથી જ અત્યંત મહત્વનો રહ્યો છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સુબા પુષ્યગુપ્તે અહીં સુદર્શન તળાવનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું, જે પ્રાચીન ભારતની ઇજનેરી કળાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

લાટ (દક્ષિણ ગુજરાત)

મહી નદીથી દક્ષિણમાં નર્મદા અને તાપી સુધીના પ્રદેશને 'લાટ' પ્રદેશ કહેવામાં આવતો. નવસારી અને ભરૂચ લાટ પ્રદેશના મુખ્ય કેન્દ્રો હતા. લાટ પ્રદેશ તેની વિદ્યા અને વ્યાપાર માટે જાણીતો હતો. વત્સભટ્ટીની 'મંદસોર પ્રશસ્તિ'માં લાટ પ્રદેશના રેશમ વણકરોનો ઉલ્લેખ છે જેઓ માળવા જઈને સ્થાયી થયા હતા.

પ્રદેશ	વર્તમાન વિસ્તાર	ઐતિહાસિક મહત્વ
આનર્ત	ઉત્તર ગુજરાત (મહેસાણા, વડનગર)	આર્ય સંસ્કૃતિનું પ્રસાર કેન્દ્ર
સુરાષ્ટ્ર	સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પ	મૌર્ય, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત શાસનનું કેન્દ્ર
લાટ	દક્ષિણ ગુજરાત (મહી થી તાપી)	નૌકાબળ અને વિદેશી વ્યાપારનું હબ

PRO TIP

GPSC મુખ્ય પરીક્ષામાં 'પ્રાચીન ગુજરાતના ભૌગોલિક વિભાગો' પર ટૂંકનોંધ પૂછાય ત્યારે રુદ્રદામાના જૂનાગઢ શિલાલેખનો સંદર્ભ અવશ્ય ટાંકવો, કારણ કે તે આ વિભાગોને પ્રમાણિત કરતો પ્રથમ લેખિત પુરાવો છે.

૩. ભૌગોલિક સીમાઓ અને પ્રાકૃતિક વિભાગોનું ઐતિહાસિક મહત્વ

ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિએ તેની નિયતી નક્કી કરી છે. ઉત્તરમાં અરવલ્લી, પૂર્વમાં વિંધ્યાચલ અને સાતપુડાની પર્વતમાળાઓ અને પશ્ચિમે વિશાળ અરબી સમુદ્ર. આ કુદરતી સીમાઓએ ગુજરાતને સુરક્ષિત પણ બનાવ્યું અને સાહસિક પણ.

પર્વતીય ઓળખ અને રક્ષણ

ગુજરાતને ત્રણેય બાજુથી પર્વતમાળાઓ ખેરી વળેલી છે:

૧. અરવલ્લી: આબુ અને દાંતાના પહાડો જે રાજસ્થાન સાથેની સરહદ બનાવે છે.
૨. વિંધ્યાચલ: પંચમહાલ અને દાહોદના જંગલો.
૩. સાતપુડા: નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે આવેલી માળા.
૪. સહ્યાદ્રિ: દક્ષિણ ગુજરાતના ડાંગ અને વલસાડના પહાડો.

આ પર્વતોએ ગુજરાતને મધ્ય ભારત પર આક્રમણ કરનાર સેનાઓ માટે એક કુદરતી અવરોધ પૂરો પાડ્યો હતો, સાથે જ ઇડર અને પાવાગઢ જેવા કિલ્લાઓ વ્યૂહાત્મક રીતે મહત્વના બન્યા હતા.

રણ અને દરિયાકાંઠો

કચ્છનું રણ ગુજરાતને પાકિસ્તાન અને સિંધથી અલગ પાડે છે, જ્યારે ૧,૬૦૦ કિમીનો દરિયાકિનારો તેને ઈરાન, અરબસ્તાન અને રોમ સાથે જોડે છે.

WARNING

ભૌગોલિક તથ્યોમાં ગૂંચવાડો ન થાય તેની કાળજી રાખવી; ગુજરાતની જમીની સરહદ ત્રણ રાજ્યો (રાજસ્થાન, મધ્ય-પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર) અને એક દેશ (પાકિસ્તાન) સાથે જોડાયેલી છે.

૪. નદીઓ અને બંદરો: વ્યાપારિક સંબંધોનું કેન્દ્ર

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં નદીઓ અને બંદરોનો ફાળો અજોડ છે. નદીઓના કાંપને લીધે ગુજરાતનું મેદાન 'ભારતનો બગીચો' (Garden of India) કહેવાય છે.

મહત્વની નદીઓ

- સરસ્વતી:** વૈદિક નદી, જેની કિનારે સિદ્ધપુરની સંસ્કૃતિ પાંગરી.
- નર્મદા:** 'રેવા' તરીકે પણ ઓળખાય છે, જે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની જીવનરેખા છે.
- સાબરમતી:** જેના કાંઠે અહેમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું.

ઐતિહાસિક બંદરો

ગુજરાતના બંદરોએ હંમેશા વિશ્વનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે:

૧. લોથલ: દુનિયાનું પ્રથમ માનવસર્જિત ડોકયાર્ડ (બંદર).
૨. ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ): રોમન સામ્રાજ્ય સાથે સીધો વ્યાપાર કરતું પ્રાચીન બંદર.
૩. વલ્લભી: મૈત્રક કાળનું પ્રસિદ્ધ બંદર અને વિદ્યાધામ.
૪. સુરત: મુઘલ કાળમાં 'મક્કાનું પ્રવેશદ્વાર' (બાબ-ઉલ-મક્કા) તરીકે ઓળખાતું.

Example: લોથલનું એન્જિનિયરિંગ

લોથલના ઈજનેરો તે સમયે જાણતા હતા કે ભરતીના પાણીનો ઉપયોગ વહાણોને ગોદીમાં લાવવા માટે કેવી રીતે કરવો. લોથ-લની ગટર વ્યવસ્થા અને નગર આયોજન આજે પણ આશ્ચર્ય પમાડે છે. આ ભૌગોલિક અનુકૂળતાને કારણે જ લોથલ પશ્ચિમ એશિયા સાથે વ્યાપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું હતું.

પ. ઐતિહાસિક સમયરેખા (Timeline): 5000 BC થી વર્તમાન

ગુજરાતનો ઇતિહાસ અત્યંત પ્રાચીન છે. નીચે મુજબની સમયરેખા પરીક્ષામાં ક્રમ ગોઠવવા માટે ઉપયોગી થશે:

- ૫૦૦૦ BC - ૨૫૦૦ BC: પ્રાગૈતિહાસિક કાળ (લાંઘણજ જેવા સ્થળોએ લઘુપાષાણ યુગના અવશેષો).
- ૨૫૦૦ BC - ૧૫૦૦ BC: હડપ્પીય સભ્યતા (લોથલ, ધોળાવીરા, રંગપુર).
- ૩૨૨ BC - ૧૮૫ BC: મૌર્ય યુગ (ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, અશોક).
- ૧ લી સદી - ૪ થી સદી: પશ્ચિમ ક્ષત્રપ કાળ (રુદ્રદામા).
- ૪૭૦ AD - ૭૮૮ AD: મૈત્રક કાળ (વલ્લભી શાસન - ગુજરાતનો સુવર્ણકાળ પૂર્વેનો મહત્વનો તબક્કો).
- ૯૪૨ AD - ૧૨૪૪ AD: સોલંકી યુગ (ગુજરાતનો સુવર્ણકાળ).
- ૧૪૦૩ AD - ૧૫૭૩ AD: ગુજરાત સલ્તનત (અહેમદશાહ, મહમદ બેગડો).
- ૧૬૦૦ AD - ૧૯૪૭ AD: બ્રિટિશ કાળ અને દેશી રજવાડાઓ.
- ૧ મે ૧૯૬૦: બૃહદ મુંબઈમાંથી અલગ થઈને સ્વતંત્ર ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના.

IMPORTANT

Always confirm the latest archaeological findings on the official Archaeological Survey of India (ASI) website before relying on older textbooks for excavation dates.

ડ. પરીક્ષા લક્ષી નકશા અને ફેક્ટ્સ

GPSC વર્ગ ૧-૨ ની પરીક્ષામાં નીચેના ફેક્ટ્સ અવારનવાર પુછાય છે:

- સૌથી લાંબો દરિયાકિનારો: જામનગર (જિલ્લાવાર).
- કર્કવૃત્ત: ગુજરાતના ૬ જિલ્લાઓમાંથી પસાર થાય છે (કચ્છ, પાટણ, મહેસાણા, ગાંધીનગર, સાબરકાંઠા, અરવલ્લી).
ટ્રિક: કપાગમ સામે
- સૌથી ઓછી જમીન સરહદ: મધ્યપ્રદેશ સાથે.
- પ્રાચીન બંદર 'સ્તંભતીર્થ': આજના ખંભાતનું પ્રાચીન નામ.

ગુજરાતના ભૌગોલિક સંકેતો (GI Tags)

ઇતિહાસ અને વારસાને જોડતી કડી એટલે GI ટેગ્સ. તાજેતરના ડેટા મુજબ ગુજરાત પાસે અનેક GI ટેગ્સ છે:

1. પાટણના પટોળા
2. સુરતનું જરીકામ
3. જામનગરની બાંધણી
4. ગીરની કેસર કેરી

5. ભાલિયા ઘઉં

Action Steps

૧. ગુજરાતના નકશામાં કર્કવૃત્ત પસાર થતા છ જિલ્લાઓને અંકિત કરો. ૨. સિંધુ ખીણની સભ્યતાના ગુજરાતમાં આવેલા મુખ્ય ૫ સ્થળો અને તેમની નદીઓની યાદી બનાવો. ૩. રુદ્રદામાના જૂનાગઢ શિલાલેખમાં કયા ચાર શાસકોના નામ છે તેનું લિસ્ટ તૈયાર કરો. ૪. ગુજરાતની ભૌગોલિક સીમાઓ ધરાવતા રાજ્યો અને ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈની નોંધ કરો. ૫. પાછલા ૫ વર્ષના GPSC પ્રારંભિક પરીક્ષાના પેપરમાંથી આ પ્રકરણને લગતા પ્રશ્નો સોલ્વ કરો.

Frequently Asked Questions

Q: 'ગુજરાત' શબ્દનો પ્રથમ ઉલ્લેખ કયા ગ્રંથમાં મળે છે?

અબુ જૈદના પ્રવાસ વર્ણનમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યિક કૃતિ તરીકે ૧૨૩૩ના 'આબુરાસ'માં સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ મળે છે.

Q: આનર્ત અને લાટ પ્રદેશની સીમા કઈ નદી નક્કી કરતી હતી?

સામાન્ય રીતે મહી નદી લાટ અને ઉત્તરના પ્રદેશો (આનર્ત) વચ્ચેની સરહદ મનાતી હતી, જોકે કાળક્રમે આ સીમાઓ બદલાતી રહી છે.

Q: ગુજરાતના કયા બંદરને 'બાબ-ઉલ-મક્કા' કહેવામાં આવતું હતું?

મુઘલ કાળ દરમિયાન સુરત બંદરથી હજયાત્રીઓ મક્કા જતા હોવાથી તેને 'બાબ-ઉલ-મક્કા' (મક્કાનું પ્રવેશદ્વાર) તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું.

Practice Questions

નીચેના પૈકી કયા જિલ્લામાંથી કર્કવૃત્ત પસાર થતું નથી?

☐ A કર્છ

☐ B મહેસાણા

☒ C બનાસકાંઠા

☐ D અરવલ્લી

Answer: C

Explanation: કર્કવૃત્ત સાબરકાંઠા અને અરવલ્લીમાંથી પસાર થાય છે, પરંતુ બનાસકાંઠા તેના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતું નથી.

રુદ્રદામાના શિલાલેખ મુજબ કયા પ્રદેશોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે?

☐ A લાટ અને સુરાષ્ટ્ર

☒ B આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર

☐ C કુંતલ અને આનર્ત

☐ D માત્ર આનર્ત

Answer: B

Explanation: જૂનાગઢ શિલાલેખ સ્પષ્ટપણે આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત) અને સુરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર) ના શાસનનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ગુજરાતની કઈ નદીને 'રેવા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે?

A સાબરમતી

B તાપી

C નર્મદા

D મહી

Answer: C

Explanation: પુરાણોમાં નર્મદા નદીને 'રેવા' તરીકે સંબોધવામાં આવી છે.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતની ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક ઓળખનો પાયો સમજ્યો. આપણે જોયું કે કેવી રીતે 'ગુર્જર-ત્રા' માંથી 'ગુજરાત' શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને પ્રાચીન સમયમાં ગુજરાત આનર્ત, લાટ અને સુરાષ્ટ્ર જેવા વિભાગોમાં વહેંચાયેલું હતું. ગુજરાતનો ૧,૬૦૦ કિમી લાંબો દરિયાકિનારો અને તેની નદીઓએ હડપ્પીય સંસ્કૃતિથી જ તેને વ્યાપારનું કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. આ ભૌગોલિક પશ્ચાદભૂ જ આગામી પ્રકરણોમાં આવતા રાજવંશોના ઉદય અને પતનનું મુખ્ય કારણ બનશે.

IMPORTANT

ગુજરાતનો ઇતિહાસ તેના ભૂગોળથી અભિન્ન છે; દરિયાકિનારાના વ્યાપારે જ ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવ્યું અને એ જ સમૃદ્ધિએ વિદેશી આક્રમણકારોને આકર્ષ્યા એ મુદ્દો સમગ્ર ઇતિહાસ દરમિયાન યાદ રાખવો.

CHAPTER

02

પ્રકરણ ૨: ગુજરાતની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ

માનવ સભ્યતાના ઉદભવ અને ગુજરાતના વિવિધ પાષાણયુગીન સ્થળોનું પુરાતત્વીય વિશ્લેષણ.

પ્રકરણ ૨: ગુજરાતની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ

શું તમે જાણો છો કે ગુજરાતની ધરતી પર માનવ વસવાટના ચિહ્નો લાખો વર્ષ જૂના છે? સાબરમતી અને મહી નદીના કિનારેથી મળી આવેલા પથ્થરના ઓજારો સાબિત કરે છે કે જ્યારે વિશ્વની ઘણી સંસ્કૃતિઓ હજી અસ્તિત્વમાં પણ નહોતી, ત્યારે ગુજરાતનો આદિમાનવ શિકાર અને ખોરાક સંગ્રહની કળામાં નિપુણ હતો. ઉત્તર ગુજરાતના લાંઘણજ ખાતેથી મળી આવેલા ૧૪ માનવ કંકાલ એ માત્ર હાડકાં નથી, પરંતુ ભારતીય ઉપખંડમાં મધ્ય પાષાણ યુગના માનવ જીવનનો સૌથી જીવંત પુરાવો છે.

KEY TAKEAWAY

ગુજરાતમાં પાષાણ યુગના વિવિધ તબક્કાઓ અને તેના પ્રમુખ સ્થળોની ભૌગોલિક સમજ • લાંઘણજ અને લોટણેશ્વર જેવા સ્થળોનું પુરાતત્વીય મહત્વ અને ત્યાંથી પ્રાપ્ત અવશેષો • આદિમાનવની જીવનશૈલી, સામાજિક માળખું અને અંતિમ સંસ્કારની પદ્ધતિઓ • ગુજરાતની તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિ (Chalcolithic) અને હડપ્પીય સભ્યતા વચ્ચેનો આંતર-સંબંધ.

૧. પાષાણ યુગ: મધ્ય, લઘુ અને ઉત્તર પાષાણ યુગ

ગુજરાતમાં પાષાણ યુગનો ઇતિહાસ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય ફેરફારો સાથે સંકળાયેલો છે. ભારતીય પુરાતત્વના પિતા ગણાતા રોબર્ટ બ્રુસ ફૂટે ૧૮૯૩માં મહેસાણાના કોટ અને પુરાણી (સાબરમતી નદી કિનારે) માંથી સૌપ્રથમ પથ્થરના ઓજારો શોધી કાઢ્યા હતા, જેણે ગુજરાતના ઇતિહાસને એક નવો વળાંક આપ્યો.

આદિ પાષાણ યુગ (Palaeolithic Age)

આ યુગમાં માનવ સંપૂર્ણપણે પ્રકૃતિ પર નિર્ભર હતો. ગુજરાતમાં ભાદર નદી (સૌરાષ્ટ્ર), સાબરમતી અને નર્મદાની ખીણોમાં આ યુગના 'કવોર્ટઝાઇટ' પથ્થરોમાંથી બનેલા હાથકુહાડી (Hand-axe) અને કલીવર જેવા ઓજારો મળી આવ્યા છે.

મધ્ય પાષાણ યુગ (Mesolithic Age)

આ યુગને 'લઘુ પાષાણ યુગ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે કારણ કે આ સમયે ઓજારો કદમાં નાના (Microliths) બન્યા હતા. આ ઓજારો સામાન્ય રીતે ચાલ્ડસેની (Chalcedony), જેસ્પર અને એગેટમાંથી બનાવવામાં આવતા.

વિશેષતા: માનવે પશુપાલનની શરૂઆત કરી અને સ્થાયી જીવન તરફ ડગ માંડ્યા.

મુખ્ય સ્થળો: હીરાપુરા, લાંઘણજ, વલસાડ અને કચ્છના કેટલાક વિસ્તારો.

ઉત્તર પાષાણ યુગ (Neolithic Age)

આ યુગમાં ખેતીની શરૂઆત થઈ અને માનવે માટીના વાસણો બનાવવાનું શીખ્યું. ગુજરાતમાં આ યુગના પુરાવાઓ અન્ય રાજ્યોની તુલનામાં મર્યાદિત છે, પરંતુ ભાલ અને સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના વિસ્તારોમાં તેના અંશો જોવા મળે છે.

NOTE

GPSC ની પરીક્ષા માટે રોબર્ટ બ્રુસ ફૂટ અને હસમુખ ધીરજલાલ સાંકળિયા (H. D. Sankalia) નું પ્રદાન વિશેષ યાદ રાખવું, કારણ કે સાબરમતી ખીણનું સંશોધન તેમના દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

૨. તામ્રપાષાણ યુગની વસાહતો અને સંસ્કૃતિ

જ્યારે પથ્થરની સાથે તાંબાનો ઉપયોગ શરૂ થયો, ત્યારે માનવ સંસ્કૃતિમાં ક્રાંતિ આવી. ગુજરાતમાં તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિ (Chalcolithic) હડપ્પીય સભ્યતાની સમકાલીન અથવા તેનાથી થોડી પૂર્વેની હોવાનું મનાય છે.

વસાહતોનું માળખું

આ સમયના લોકો કાચી ઇંટોના મકાનોમાં રહેતા હતા. લોથલ અને રંગપુરના નીચલા સ્તરોમાં આ સંસ્કૃતિના દર્શન થાય છે. અહીંના લોકો લાલ અને કાળા રંગના મૃદભાંડો (Black and Red Ware) નો ઉપયોગ કરતા હતા.

લાક્ષણિકતા	વિગત
મુખ્ય ધાતુ	તાંબુ (Copper)
અર્થતંત્ર	મિશ્ર (ખેતી અને પશુપાલન)
ચલણ	વિનિમય પદ્ધતિ (Barter System)
ધાર્મિક માન્યતા	માતૃદેવીની પૂજા અને પ્રકૃતિ પૂજા

પ્રાદેશિક વિવિધતા

૧. **પૂર્વ-હડપ્પીય (Pre-Harappan):** જે સંસ્કૃતિ હડપ્પાના પૂર્ણ વિકાસ પહેલા અસ્તિત્વમાં હતી (દા.ત. પ્રભાસ પાટણનો પ્રારંભિક તબક્કો). ૨. **અનુ-હડપ્પીય (Post-Harappan):** હડપ્પાના પતન પછી પણ જે સંસ્કૃતિઓ અમુક અંશે ટકી રહી (દા.ત. રંગપુર).

PRO TIP

તામ્રપાષાણ યુગના સ્થળોમાં 'રોઝડી' (રાજકોટ) અને 'પાદરી' (ભાવનગર) ખૂબ મહત્વના છે, જ્યાંથી વિશિષ્ટ પ્રકારના વાસણો મળી આવ્યા છે જે સિંધુ ખીણની સભ્યતા કરતા ભિન્ન છે.

૩. લાંઘણજ અને લોટણેશ્વર: પુરાતત્વીય મહત્વ

ગુજરાતના પ્રાગૈતિહાસિક અભ્યાસમાં લાંઘણજ અને લોટણેશ્વર અગ્રેસર છે. આ સ્થળોએ કરવામાં આવેલા ઉત્ખનનથી માનવ ઉત્ક્રાંતિના મહત્વપૂર્ણ પુરાવા મળ્યા છે.

લાંઘણજ (મહેસાણા)

ડૉ. એચ. ડી. સાંકળિયા દ્વારા અહીં વ્યાપક ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું હતું.

માનવ અવશેષો: અહીંથી ૧૪ માનવ કંકાલ મળી આવ્યા છે, જે દર્શાવે છે કે આ માનવો 'મેડિટેરેનિયન' અને 'વેડિડ' જાતિના મિશ્રણ સમાન હતા.

દફનવિધિ: મૃતદેહોને વળેલા પગે (Flexed Position) દફનાવવામાં આવતા હતા.

પ્રાણીઓના અવશેષો: ગેંડો, નીલગાય અને કાળિયાર જેવા પ્રાણીઓના હાડકા મળી આવ્યા છે, જે તે સમયની આબોહવા સૂચવે છે.

લોટણેશ્વર (પાટણ)

સરસ્વતી નદીના કિનારે આવેલું આ સ્થળ મધ્ય પાષાણ યુગ અને તામ્રપાષાણ યુગ વચ્ચેની કડી સમાન છે.

અહીંથી પશુપાલનના પ્રારંભિક પુરાવા મળ્યા છે.

માટીના ઘરના અવશેષો અને ચોક્કસ પ્રકારના જલાશયોની હાજરી સાબિત કરે છે કે માનવ સમુદાયમાં સ્થાયી થવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

Case Study: લાંઘણજના ગેંડાના અવશેષો

પુરાતત્વવિદોને લાંઘણજમાંથી જંગલી ગેંડાના હાડકાં મળી આવ્યા છે. આ એક અત્યંત મહત્વની શોધ છે કારણ કે આજે ઉત્તર ગુજરાત રણ જેવું શુષ્ક છે, પરંતુ ગેંડાની હાજરી સૂચવે છે કે હજારો વર્ષો પહેલાં અહીં પુષ્કળ વરસાદ પડતો હશે અને ગાઢ જંગલો તેમજ સ્વેમ્પી (દલદલીય) જમીન હશે. આ આબોહવાકીય પરિવર્તનનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે.

૪. માનવ અસ્થિઓ અને આદિમાનવનું જીવન

ગુજરાતનો આદિમાનવ કેવો દેખાતો હતો અને તેનું સામાજિક જીવન કેવું હતું? પુરાતત્વીય પુરાવાઓ આધારે આપણે કેટલીક ચોક્કસ બાબતો તારવી શકીએ છીએ.

- ૧. શારીરિક બાંધો:** કંકાલોના અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે તેઓ મધ્યમ ઊંચાઈના અને મજબૂત જડબા ધરાવતા હતા.
- ૨. ખોરાક:** શરૂઆતમાં શિકાર અને કંદમૂળ, ત્યારબાદ માછીમારી અને અંતે અનાજ (જુવાર અને બાજરી જેવી પ્રારંભિક જાતો) નો સમાવેશ થયો.
- ૩. કલા અને મનોરંજન:** પથ્થર પર કોતરણી અને મણકા બનાવવાની કળા વિકસી હતી. રતનપુરા જેવા સ્થળોએથી માટીના મણકા અને પથ્થરના સૂક્ષ્મ ઓજારો મળ્યા છે.
- ૪. સામાજિક વ્યવસ્થા:** કુટુંબ અથવા નાના સમૂહોમાં રહેવાની શરૂઆત થઈ હતી. દફનવિધિની રીતો દર્શાવે છે કે તેઓ મૃત્યુ પછીના જીવનમાં અથવા પૂર્વજોની પૂજામાં માનતા હોઈ શકે છે.

WARNING

પરીક્ષામાં 'નર્મદા માનવ' (Arun Sonakia દ્વારા શોધાયેલ) વિશે પૂછાઈ શકે છે, પરંતુ યાદ રાખવું કે તે મધ્યપ્રદેશના હથનોરામાંથી મળેલ છે, ગુજરાતમાંથી નહીં. ગુજરાતમાં સૌથી પ્રાચીન માનવ કંકાલ લાંઘણજના જ ગણાય છે.

પ. ASI (Archaeological Survey of India) ના અહેવાલો મુજબ મહત્વના તારણો

ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ (ASI) અને ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્વ વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવેલા તાજેતરના અન્વેષણો મુજબ ગુજરાતમાં પ્રાગૈતિહાસિક સ્થળોની સંખ્યા ૪૦૦ થી પણ વધુ છે.

મહત્વના નિષ્કર્ષો:

ભૌગોલિક વ્યાપ: સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી નદીઓના કિનારે સૌથી વધુ વસાહતો જોવા મળી છે.

આબોહવાકીય ફેરફાર: હોલોસીન (Holocene) યુગની શરૂઆતમાં આબોહવા ભેજવાળી થતાં વસ્તીમાં ઝડપી વધારો થયો હતો.

ટેકનોલોજી: લઘુ પાષાણ ઓજારોમાં ભૌમિતિક આકારો (ત્રિકોણ, ટ્રેપેઝ) ની હાજરી એ માનવ બુદ્ધિના વિકાસનું પ્રતીક છે.

IMPORTANT

પ્રાગૈતિહાસિક સ્થળો અને તેમની નદીઓના જોડાણ વિશે હંમેશા સજાગ રહેવું. વધુ વિગતો માટે 'ASI Inventory of Monuments and Sites' ની સત્તાવાર વેબસાઇટ પરથી વિગતોની પુષ્ટિ કરવી. Verify before acting: કોઈપણ ઐતિહાસિક સ્થળની મુલાકાત કે સંશોધન ડેટા માટે ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્વ નિયામકની કચેરીની અધિકૃત વિગતો તપાસવી.

Action Steps

૧. ગુજરાતના નકશામાં સાબરમતી અને નર્મદા નદી દોરી તેમાં મહત્વના પાષાણયુગીન સ્થળો અંકિત કરો. ૨. લાંઘણજ અને લોટણેશ્વર વચ્ચેના તફાવતની એક તુલનાત્મક નોંધ બનાવો. ૩. ગુજરાત ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડની 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' પુસ્તક-માંથી પ્રાગૈતિહાસિક ઓજારોના ફોટા જુઓ. ૪. પાછલા ૫ વર્ષના GPSC પ્રશ્નપત્રોમાંથી 'પાષાણ યુગ' ને લગતા પ્રશ્નો અલગ તારવો. ૫. મધ્ય પાષાણ યુગ અને તામ્રપાષાણ યુગના લક્ષણોનું માઇન્ડ મેપ તૈયાર કરો.

Frequently Asked Questions

Q: ગુજરાતમાં પાષાણ યુગના સંશોધનની શરૂઆત કોણે કરી?

ભારતીય પુરાતત્વવિદ રોબર્ટ બ્રુસ ફૂટે ૧૮૯૩માં સાબરમતી નદીના કિનારેથી ઓજારોની શોધ કરીને ગુજરાતમાં આ ક્ષેત્રના પાયા નાખ્યા હતા.

Q: લાંઘણજ શા માટે પ્રખ્યાત છે?

લાંઘણજ મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલું છે અને તે મધ્ય પાષાણ યુગનું ભારતનું સૌથી મહત્વનું સ્થળ છે, જ્યાંથી ૧૪ માનવ કંકાલ અને પથ્થરના લઘુ ઓજારો મળી આવ્યા છે.

Q: ગુજરાતમાં 'તામ્રપાષાણ યુગ' (Chalcolithic) ના પુરાવા ક્યાંથી મળે છે?

મુખ્યત્વે લોથલના નીચલા સ્તરો, રંગપુર, પ્રભાસ પાટણ, રોઝડી અને પાદરી જેવા સ્થળોએથી તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે.

Practice Questions

નીચેનામાંથી કયું સ્થળ મધ્ય પાષાણ યુગ (Mesolithic Age) સાથે સંકળાયેલું છે અને ત્યાંથી ૧૪ માનવ કંકાલ મળી આવ્યા છે?

- ☐ A લોથલ ☐ B લાંઘણજ
- ☐ C રોજડી ☐ D ધોળાવીરા

Answer: B

Explanation: લાંઘણજ (મહેસાણા) એ મધ્ય પાષાણ યુગનું સૌથી મહત્વનું સ્થળ છે જ્યાંથી માનવ અવશેષો મળ્યા છે.

ગુજરાતમાં 'પતરા' (Flakes) અને 'બ્લેડ' જેવા લઘુ પથ્થરના ઓજારો કયા પથ્થરમાંથી બનાવવામાં આવતા?

- ☐ A ગ્રેનાઈટ ☐ B આરસપહાણ
- ☒ C અકીક (Agate/Jasper) ☐ D ચૂનાના પથ્થર

Answer: C

Explanation: મધ્ય પાષાણ યુગમાં અકીક અને ચાલ્ડસેની જેવા અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોનો ઉપયોગ ઓજારો બનાવવા માટે થતો હતો.

ગુજરાતમાં પ્રાગૈતિહાસિક અભ્યાસના સંદર્ભમાં 'હસમુખ ધીરજલાલ સાંકળિયા' નું નામ કયા ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલું છે?

- ☐ A આધુનિક શિલ્પકળા ☒ B પુરાતત્વીય ઉત્ખનન
- ☐ C સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ ☐ D ભક્તિ સાહિત્ય

Answer: B

Explanation: ડૉ. એચ. ડી. સાંકળિયા એ ભારતના જાણીતા પુરાતત્વવિદ હતા જેમણે લાંઘણજ સહિત ગુજરાતના અનેક સ્થળોએ ઉત્ખનન કર્યું હતું.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે ગુજરાતની પ્રાગૈતિહાસિક કથા લાખો વર્ષ જૂની છે, જેની શરૂઆત સાબરમતી અને ભાદર નદીના કિનારેથી થઈ હતી. મધ્ય પાષાણ યુગમાં લાંઘણજ એક મુખ્ય કેન્દ્ર તરીકે ઉભરી આવ્યું, જ્યાં માનવ વસવાટના પ્રથમ ભૌતિક પુરાવા (કંકાલ) પ્રાપ્ત થયા છે. ત્યારબાદ તામ્રપાષાણ યુગમાં માનવે ધાતુનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો, જે ભવિષ્યની સિંધુ ખીણની સભ્યતા માટેનો પાયો બન્યો. આદિમાનવના ઓજારો, તેમની દફનવિધિ અને આબોહવા પરિવર્તનના પુરાવાઓ ગુજરાતના સમૃદ્ધ ભૂતકાળની સાક્ષી પૂરે છે.

IMPORTANT

પ્રાગૈતિહાસિક કાળની આ પાયાની સમજ હવે પછીના પ્રકરણ 'હડપ્પીય સભ્યતા અને ગુજરાત' ને સમજવા માટે અનિવાર્ય છે, કારણ કે આદિમાનવના સ્થાયી થવાના પ્રયાસો જ નગર સભ્યતામાં પરિણમ્યા હતા.

CHAPTER

03

પ્રકરણ ૩: સિંધુ ખીણની સભ્યતા અને ગુજરાત (હડપ્પન સંસ્કૃતિ)

ગુજરાતના હડપ્પન સ્થળો જેમ કે લોથલ અને ધોળાવીરાનું પરીક્ષાલક્ષી ઊંડાણપૂર્વકનું વર્ણન.

પ્રકરણ ૩: સિંધુ ખીણની સભ્યતા અને ગુજરાત (હડપ્પન સંસ્કૃતિ)

ભારતની પ્રાચીનતમ સભ્યતાના કુલ અવશેષોના લગભગ ૨૫% થી વધુ સ્થળો એકલા ગુજરાતમાં મળી આવ્યા છે, જે દર્શાવે છે કે આદ્ય-ઐતિહાસિક કાળમાં ગુજરાત વૈશ્વિક વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ૧૯૦૦ ના સમયગાળા દરમિયાન મધ્ય એશિયા અને મેસોપોટેમિયા સાથેના વ્યાપારિક સંબંધોમાં લોથલ અને ધોળાવીરાએ જે ભૂમિકા ભજવી હતી, તે આજના આધુનિક બંદરો માટે પણ એક આદર્શ છે. આ પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતના એવા ઐતિહાસિક પાસાઓનો અભ્યાસ કરીશું જે GPSC ની વર્ગ ૧ અને ૨ ની પરીક્ષાઓમાં અવારનવાર વિધાન સ્વરૂપે પૂછાય છે.

KEY TAKEAWAY

ધોળાવીરાની ત્રિ-સ્તરીય નગરરચના અને અદ્યતન જળ સંચય પદ્ધતિની ઊંડી સમજ • લોથલના વિશ્વપ્રસિદ્ધ ગોદી (Dockyard) અને મણકા બનાવવાની ફેક્ટરીનું મહત્વ • રંગપુર, સુરકોટડા અને રોઝડી જેવા સ્થળોની પરિવર્તનશીલ હડપ્પન સંસ્કૃતિ • સિંધુ લિપિ, મૂર્તિકલા અને સામાજિક-આર્થિક માળખાનું વિશ્લેષણ • તાજેતરના ઉત્ખનન સ્થળો અને UNESCO વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ તરીકે ધોળાવીરાનું સ્થાન.

ધોળાવીરા: નગર રચના, જળ વ્યવસ્થાપન અને UNESCO માન્યતા

કચ્છના ભચાઉ તાલુકાના ખદીર બેટમાં આવેલું ધોળાવીરા એ ભારતનું સૌથી મોટું અને શ્રેષ્ઠ રીતે જાળવવામાં આવેલું હડપ્પન સ્થળ છે. ૧૯૬૭-૬૮ માં જે.પી. જોશીએ આ સ્થળની શોધ કરી હતી, પરંતુ તેનું સઘન ઉત્ખનન ૧૯૯૦ માં આર. એસ. બિષ્ણા નેતૃત્વ હેઠળ કરવામાં આવ્યું હતું. ધોળાવીરા તેની વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થિતિ અને ઇજનેરી કૌશલ્ય માટે જાણીતું છે.

ત્રિ-સ્તરીય નગરરચના (Tri-partite Division)

સામાન્ય રીતે હડપ્પન નગરો બે ભાગમાં વહેંચાયેલા હતા (સીટાડેલ અને નીચલું નગર), પરંતુ ધોળાવીરા ત્રણ સ્પષ્ટ ભાગોમાં વહેંચાયેલું હતું:

- ૧. સીટાડેલ (શાસક અધિકારીઓનું નિવાસસ્થાન):** આ ભાગ સૌથી સુરક્ષિત અને ઊંચાઈ પર આવેલો હતો.
- ૨. મધ્યમ નગર (Middle Town):** આ ભાગ માત્ર ધોળાવીરામાં જ જોવા મળે છે, જે સંભવતઃ વહીવટી અધિકારીઓ માટે હતો.

3. નીચલું નગર (Lower Town): સામાન્ય જનતા માટેનું રહેઠાણ, જે પૂર્વ દિશામાં આવેલું હતું.

જળ વ્યવસ્થાપન અને સ્ટેડિયમ

ઘોળાવીરામાં વિશ્વની સૌથી જૂની જળ સંચય પ્રણાલી (Rainwater Harvesting System) જોવા મળે છે. પથ્થરો કાપીને બનાવેલા ૧૬ જેટલા વિશાળ જળાશયો અહીં મળી આવ્યા છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં વહેતી 'મનહર' અને 'મનસર' નદીઓના પાણીને ડેમ બાંધીને આ જળાશયોમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવતું હતું. આ ઉપરાંત, અહીં એક વિશાળ ખુલ્લું મેદાન (સ્ટેડિયમ) પણ મળ્યું છે, જેનો ઉપયોગ સામાજિક કે રમતગમતના કાર્યક્રમો માટે થતો હશે.

IMPORTANT

ઘોળાવીરાને જુલાઈ ૨૦૨૧ માં UNESCO દ્વારા વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. આ યાદીમાં સ્થાન મેળવનાર તે ભારતનું ૪૦મું અને ગુજરાતનું ચોથું સ્થળ છે.

સાઈનબોર્ડ (દસ અક્ષરોનું સૂચના પાટીયું)

ઘોળાવીરાના ઉત્તર દરવાજા પાસેથી વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન સાઈનબોર્ડ મળી આવ્યું છે. તેમાં સિંધુ લિપિના ૧૦ મોટા અક્ષરો કંડારેલા છે, જે સફેદ પથ્થર (જિપ્સમ) માંથી બનેલા હતા.

Case Study: ઘોળાવીરાનું ભૂકંપ પ્રતિકારક બાંધકામ

પુરાતત્ત્વીય પુરાવાઓ સૂચવે છે કે ઘોળાવીરામાં અનેકવાર ભૂકંપ આવ્યા હતા. મધ્યમ નગર અને સીટાડેલની દીવાલોમાં જે રીતે પથ્થરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને પાયામાં રેતીનો ઉપયોગ થયો છે, તે દર્શાવે છે કે હડપ્પન લોકો ભૂકંપ સામે રક્ષણ મેળવવાની તકનીકથી વાકેફ હતા. GPSC આ પ્રકારના ટેકનિકલ પાસાઓ પર પ્રશ્નો પૂછી શકે છે.

લોથલ: વિશ્વનું પ્રાચીન ડોકયાર્ડ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર

અમદાવાદ જિલ્લાના ઘોળકા તાલુકામાં સરગવાલા ગામ પાસે ભોગાવો નદીના કિનારે આવેલું લોથલ 'મરેલાઓનો ટેકરો' તરીકે પણ ઓળખાય છે. ૧૯૫૪ માં એસ.આર. રાવ દ્વારા આ સ્થળની શોધ કરવામાં આવી હતી.

વિશ્વની પ્રથમ ગોદી (Artificial Dockyard)

લોથલની સૌથી મોટી વિશેષતા પકવેલી ઈંટોથી બનેલું ૨૧૪ મીટર લાંબુ અને ૩૬ મીટર પહોળું ડોકયાર્ડ છે. આ ગોદીની રચના એવી રીતે કરવામાં આવી હતી કે ભરતીના સમયે વહાણો નદી વાટે સીધા અંદર આવી શકે. આ સાબિત કરે છે કે લોથલ એક જીવંત બંદર હતું જ્યાંથી મેસોપોટેમિયા અને પર્શિયા (ઈરાન) સુધી વ્યાપાર થતો હતો.

ઉદ્યોગ અને અર્થતંત્ર

લોથલ એ માત્ર બંદર નહોતું, પણ એક મોટું ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર પણ હતું.

મણકા બનાવવાની ફેક્ટરી: અકીક અને પ્રીશિયસ સ્ટોન્સમાંથી મણકા બનાવવાની ભઠ્ઠીઓ અને કારખાના અહીં મળી આવ્યા છે.

સીલ (મુદ્રાઓ): અહીંથી પર્શિયન અખાતની નળાકાર મુદ્રા મળી આવી છે, જે સીધા વિદેશ વ્યાપારની સાક્ષી પૂરે છે.

તોલમાપના સાધનો: હાથીદાંતની ફૂટપટ્ટી (Scale) લોથલમાંથી મળી છે, જે ચોક્કસ માપણીનું જ્ઞાન સૂચવે છે.

PRO TIP

પરીક્ષામાં 'જોડકાં જોડો' માં પૂછાય છે કે કયું સ્થળ કઈ નદી કિનારે છે. યાદ રાખો: લોથલ - ભોગાવો, ઘોળાવીરા - લુણી/ખદીર બેટ, રંગપુર - ભાદર.

Example: લોથલની અંતિમ સંસ્કાર વિધિ

લોથલમાં ૨૧ જેટલા માનવ કંકાલ મળી આવ્યા છે. અહીંની વિશિષ્ટતા એ છે કે 'યુગ્મ સમાધિ' (Joint Burials) મળી છે, જેમાં સ્ત્રી અને પુરુષને સાથે દફનાવવામાં આવ્યા હોય તેવા પુરાવા છે. ઇતિહાસકારો આને સતી પ્રથાના અત્યંત પ્રારંભિક અને કાચા પુરાવા તરીકે પણ જુએ છે.

રંગપુર, સુરકોટડા અને રોઝડી: વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ

ગુજરાતના અન્ય હડપ્પન સ્થળો પણ સમાન રીતે મહત્વના છે કારણ કે તે સંસ્કૃતિના ઉદય અને પતન વચ્ચેના સાતત્યને દર્શાવે છે.

રંગપુર (જિલ્લો: સુરેન્દ્રનગર/અમદાવાદ સરહદ)

આ આઝાદી પછી ભારતનું પ્રથમ ઉત્ખનિત હડપ્પન સ્થળ છે (૧૯૫૩ - એમ.એસ. વત્સ અને એસ.આર. રાવ). અહીંથી ડાંગરના ફોતરા (Rice Husk) ના અવશેષો મળ્યા છે, જે સૂચવે છે કે અહીંના લોકો ડાંગરની ખેતી કરતા હતા. રંગપુર હડપ્પન સંસ્કૃતિના ઉત્તરકાલીન (Late Harappan) તબક્કાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

સુરકોટડા (જિલ્લો: કચ્છ)

ઘોડાના અસ્થિ: સામાન્ય રીતે હડપ્પન લોકો ઘોડાથી પરિચિત નહોતા તેમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ સુરકોટડા એકમાત્ર એવું સ્થળ છે જ્યાંથી ઘોડાના હાડકાંના સ્પષ્ટ પુરાવા મળ્યા છે. અહીં પથ્થરથી ઢંકાયેલી કબર (Stone Covered Burials) પણ મળી આવી છે, જે એક વિશિષ્ટ અંતિમ સંસ્કાર પ્રથા છે.

રોઝડી (જિલ્લો: રાજકોટ)

ભાદર નદીના કિનારે આવેલું આ સ્થળ સળંગ વસવાટના પુરાવા આપે છે. અહીંથી અન્ય હડપ્પન સ્થળોની સરખામણીમાં માટીના વાસણો (Pottery) માં મોટી વિવિધતા જોવા મળે છે.

WARNING

પરીક્ષામાં 'રંગપુર' ને 'લોથલ' સાથે ભેળસેળ ન કરવી. રંગપુરમાં કિલ્લેબંધીનો અભાવ જોવા મળે છે, જ્યારે લોથલમાં કિલ્લેબંધી હતી.

હડપ્પન કલા, મૂર્તિકલા અને લિપિનું વિશ્લેષણ

સિંધુ ખીણના લોકો કલા અને કારીગરીમાં અત્યંત નિપુણ હતા. ગુજરાતના સ્થળોએ આ કલાને સાચવી રાખી છે.

ટેરાકોટા અને ધાતુની મૂર્તિઓ

ટેરાકોટા: શેકેલી માટીની બનેલી મૂર્તિઓ, જેમાં માતૃશક્તિની મૂર્તિઓ અને રમકડાં મુખ્ય છે. લોથલમાંથી માટીનો ઘોડો અને વહાણના નમૂના મળ્યા છે.

લિપિ: હડપ્પન લિપિ 'ચિત્રાત્મક' (Boustrophedon) છે, જે જમણેથી ડાબે અને પછી ડાબેથી જમણે લખવામાં આવતી હતી. દુર્ભાગ્યે, આ લિપિ હજુ સુધી ઉકેલી શકાઈ નથી.

મહારાણા પ્રતાપ જેવી શૌર્યગાથા અને મુદ્રાઓ

હડપ્પન મુદ્રાઓ (Seals) મુખ્યત્વે સેલપટી (Steatite) માંથી બનાવવામાં આવતી હતી. આ મુદ્રાઓ પર એકશૃંગી પશુ (Unicorn), બળદ અને હાથીના પ્રતીકો જોવા મળે છે. આ મુદ્રાઓનો ઉપયોગ વ્યાપારમાં ગઠરીઓ સીલ કરવા માટે થતો હતો.

ખેતી, પશુપાલન અને ધાર્મિક માન્યતાઓ

ગુજરાતની હડપ્પન અર્થવ્યવસ્થા ખેતી અને વ્યાપારના સંતુલન પર ટકેલી હતી.

ખેતી: ઘઉં, જવ, તલ, રાયડા અને ડાંગર મુખ્ય પાકો હતા. લોથલ અને રંગપુર ડાંગરના પુરાવા માટે જાણીતા છે.

પશુપાલન: ગાય, ભેંસ, બકરી અને કૂતરા પાળવામાં આવતા હતા. કચ્છના રણ વિસ્તારમાં ઊંટના પુરાવા પણ જોવા મળ્યા છે.

ધર્મ: પ્રકૃતિ પૂજાનું મહત્વ હતું. પીપળાના વૃક્ષની પૂજા, પશુ પૂજા અને માતૃદેવીની પૂજા પ્રચલિત હતી. લોથલ અને કાલીબંગન (રાજસ્થાન) ની જેમ ગુજરાતમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ 'અગ્નિવેદીઓ' (Fire Altars) મળી આવી છે, જે યજ્ઞ પ્રથાનો સંકેત આપે છે.

તુલનાત્મક કોષ્ટક: હડપ્પન સ્થળો અને વિશેષતાઓ

સ્થળ	નદી / વિસ્તાર	મુખ્ય શોધક	વિશેષતા
લોથલ	ભોગાવો	એસ. આર. રાવ	ગોદી (Dockyard), મણકાનું કારખાનું, હોકાયંત્ર
ધોળાવીરા	લુણી / કચ્છનું રણ	જે. પી. જોશી / આર. એસ. બિષ્ટ	૩ સ્તરીય નગર, સ્ટેડિયમ, જળ સંચય, ૧૦ અક્ષરોનું સાર્ઈનબોર્ડ
રંગપુર	ભાદર	એમ. એસ. વત્સ	ડાંગરના ફોતરા, લેટ-હડપ્પન સંસ્કૃતિ
સુરકોટડા	કચ્છ	જે. પી. જોશી	ઘોડાના અસ્થિ, વિશેષ અંતિમ સંસ્કાર વિધિ
દેસલપર	મોરઈ નદી	-	કિલ્લેબંધી ધરાવતું સરહદી મથક
કુંતાસી	ફૂલકી નદી	-	બંદર તરીકે નેટવર્ક અને જેટીના પુરાવા